

ԿԱՅԱՆ ԲԵՐԴ ԵՒ ԿԱՅԵՆՈՅ ԶՈՐ

Զորոգետի նշանաւոր հնութիւններէց են՝ Կայան բերդը և Կայենոյ ձորը, որոնց մասին այժմ պատմելու եմ մանրամասնօրէն՝ տաւանձին-առանձին: Հաղթատից չորս վերստ հեռաւորութեան վրայ՝ ծուռ գծով, դէպի արեւմուտք, մէկ բարձր սարի գլխին՝ գտնուում է Կայան բերդը, որ այժմ աւեր է: Սրա արեւելեան կողմը ձգւում է անդնդախոր Եւրէկի ձորը, որի միջովն է անցնում փիվանքայ գետակը, քերելով Բերդի լեռան փեշերը. արեւմտեան կողմն է Դեբեդայ գետի դարձեալ անդնդախոր ձորը, որի միջովն է հոսում ահեղագոյ համանուն գետը. հիւսիսային մասը կազմում է մեր վերև յիշած մեծ ձորերի միացումից գոյացած ձորը, ուր խառնուում են վերև ակնարկած ջրերը՝ «Մարգասպանի» քարափի տակին: Մեր ասած ձորերի խորութիւնը, ուղիղ գծով, մէկ վերստից աւելի է: Բերդի հարաւային կողմը գտնուում է Որնակ գիւղի տափը, որի ճիշտ հիւսիսային ափը՝ վերջանալով ուղղահայեաց միապաղաղ քարափով, ցածրանում է՝ մօտաւորապէս յիսուն սաժէն խորութեամբ, և ապա, թամբուց կազմելով, հետզհետէ բարձրանում է քարաժայռերով, որոնց գլխին է գտնուում բերդը. այդ թամբուցի լայնութիւնը՝ բերդից մինչև Որնակայ տափի քնթանը, ուր գտնուում է և՛ պատմական նշանակութիւն ունեցող «Հակառակամ ուտը», մօտաւորապէս հարիւր սաժէն է: Այսպէս ուրեմն՝ բերդը չորս կողմից պատած է ձորերով, որոնք անառիկ գիրք են շնորհել իրան—աւագակաշարոյ հրոսակների դէմ պաշտպանուելու, որպիսի գեր և՛ իրաւամբ կատարած է իւր ժամանակին: Բերդը երկու մասից է կազմուած, ստո-

ըին և վերին, որոնք միմեանց հետ միացած են սանդուղա-
 ձև միջնագոնով. բերդի երկարութիւնն է, հարաւից-հիւսիս
 ուղղութեամբ, մօտաւորապէս մէկ քարէնիէց, իսկ լայնու-
 թիւնը՝ 25 արշին, ամենալայն տեղը: Բերդը պարսպապատ
 է, իւր ամբողջ շրջապատում ունենալով մի քանի հաստա-
 հիմն կիսակլոր բրջեր, որոնց շրջապատն է 5-ից մինչև 15
 արշին: Բերդի արևելեան կողմը, մի ընդարձակ քարաժայռի
 վրայ, կառուցած է ս. Աստուածածնի, սրբատաշ քարից շին-
 ուած, եկեղեցին, որից սկսած՝ դէպի հիւսիս, մինչև առա-
 ջին բուրջը, 25 արշին է, իսկ երկրորդից էլ մինչև երրորդ
 բուրջը — 20 արշին. հասնելով մինչև ներքին գուռը՝ 18
 արշին է, իսկ այստեղից էլ ցածրանալով և մտնելով ստո-
 բին մասը — 11 արշ. գնալով մինչև առաջին բուրջը՝ 17
 արշ. է, իսկ մինչև քնժանը, կամ վերջին բուրջը՝ 23 ար-
 շին. այստեղից պարիսպը պտտւում է դէպի արևմուտք և
 ապա դէպի հարաւ, ու հասնում երրորդ բրջին 34 արշ.
 տարածութեամբ. իսկ սրանից էլ գնալով 26 արշին մինչև
 չորրորդ բուրջը՝ հասնում ենք մի պտտուական կամարակապ,
 սրբատաշ քարերից շինած, դռան, որն այժմ քանդուածքի
 քարերով լցուած է: — Սա է ծառայել իբրև ընդհանուր գու-
 ռը բերդի Այս գոնից մէկ պտտ անցնում է դէպի վերին
 մասը և միանում 9 արշ. կիսաշրջապատ ունեցող բրջի
 հետ, որից լետոյ պատը գնում է ուղիղ դէպի հարաւ և
 հասնում մինչև երկրորդ բուրջը՝ 19 արշ. միջատարածու-
 թեամբ, իսկ այստեղից էլ պատը զարձեալ հարաւային ուղ-
 ղութեամբ հասնում է երրորդ բրջին՝ 18 արշ. ձգուածքով,
 լետոյ չորրորդին — 29 և ապա հինգերորդին — 16 արշ. տա-
 րածութեամբ. այստեղ պարիսպը պտտւում է թամբուցի
 գլխի քնժանումն և կազմում ինն արշ. շրջապատով բուրջ,
 որի մէջն է գտնուում գժուարագնաց մուտքը. մուտքից 10
 արշ. գնալով՝ հասնում ենք մի փոքր բրջի, իսկ այստեղից
 էլ 11 արշ. կտրելով՝ հանդիպում ենք, ուղիղ արևելեան
 երեսումն, մի մեծ բրջի, որի շրջապատն է 15 արշ., իսկ
 այս բրջից էլ գնալով 13 արշին, հասնում ենք կրկին եկե-

ղեցուն: Պարիսպը մըճատաշ է, կրողանգ և սարսափելի ա-
մուր. բոլոր բըջերի վրայ կան կարմիր քարէ փոքրիկ խա-
չեր՝ առանց արձանագրութիւնների:

Վերև լիշած եկեղեցին կառուցել է Զաքարէ և Իվանէ
օպասալարների քուերորդի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը,
Հաղբատայ առաջնորդը, որի համար և՛ եկեղեցու արև-
մտեան դռան գլխին այս հետեւեալ հայերէն գրութիւնն է
արձանագրել.

«ՈՉԹ. Կաման Աստուծոյ եւ Տէր-Յովհաննէս, առաջ-
նորդ Հաղբատայ, քուերորդի մեծի Պատրոնայ Զաւարէի
եւ Իվանէի 'ի ժամանակի, որ եմաս սատանումն աշխարհիս
մերոյ յանաւրէն յորազմանց, ո՛չ գոյր տեղի սալաստանի
սուրբ Նշանիս եւ եղբարցս. հրամանաւ քնոյն իմից Իվա-
նէի եւ որդւոյն իւրոյ Ասազին եւ Շահնշահի որդւոյ Զաքա-
րէի՝ շինեցի զամրոցս եւ զեկեղեցիս Հաղբատայ սուրբ
Նշանիս՝ ըսզում՝ աշխատութեամբ: Արդ՝ եթէ ոք զսա 'ի
Հաղբատայ հանէ թէ՛ 'ի մեծաց, թէ՛ 'ի փոքունց զինչ եւ
իցէ պատճառաւ՝ մարդն այն նզովեալ եղիցի 'ի մահուան
եւ 'ի կենաց յԱղամայ մինչեւ 'ի գալուստն Բրիստոսի՝ ինչ
նզովք կայ 'ի վերայ նորա. եղիցի եւ երեսալ եւ տատա-
նեալ որպէս Կայէնի, եւ ըսթին Յուդայի տոցէ եւ տան-
դիչ հոգւոյ նորա սատանայ լիցի եւ առաջնորդ սորա, որ
կամասոր նախանձու կամ՝ ծուլութեամբ կամ՝ կաշառաւք
զսա 'ի Հաղբատայ հանէ՝ զվերոյգրեալ նզովքն աոցէ եւ
որք հաստատին—աւրնին յԱստուծոյ եւ պարտին ինձ Տէր-
Յովհաննիսիս զԱստուածածնի տանի գ. աւրն 'ի սմա պա-
տարազն ինձ մատուցանել:—

Եկեղեցին սրբատաշ քարից է շինած. երկարութիւնն
է 6 արշ. 10 վերշ. լայնութիւնը 4 արշ. 6 վերշ., սեղանի
բարձրութիւնն է— $1\frac{1}{4}$ արշ. լայնութիւնը— $3\frac{3}{4}$ արշ. խո-
րութիւնը— $2\frac{1}{2}$ արշ. ունի մէկ դուռը, մարդաչափ բարձ-
րութեամբ, իսկ մէկ ու կէս արշ. լայնութեամբ, արևմտեան
կողմը. եկեղեցու բարձրութիւնը մինչև կաթողիկէն է 12
արշ.: Եկեղեցու երկու կողմն կան զօլաբներ. նրանցից մէ-

կուսմ' այն է՝ աջակողմեանումն են պատմում, թէ՛ փախստեան ժամանակ բազմեցրած են եղել Հաղըատայ հռչակաւոր սուրբ Նշանը: Բերդի մէջը կան շատ տների տեղեր, որոնք լաւ տաշուած քարերով են լցուած. նրանցից երկուսի միայն պատերն են կանգուն, որոնցից առաջինի երկարութիւնն է 6 և լայնութիւնը — 5 արշ., իսկ երկրորդի երկարութիւնն է 19 արշին. պատմում են թէ՛ վերջինս է եղել Վարդան Բարձրբերդցու ուսումնարանը. միայն այդ ճիշտ չէ. որովհետեւ Բարձրբերդցին եղել է Կայննոյ ձորի Անդրէի մենարանում, որի մասին ստորև կ'ապատմենք: Բերդի եկեղեցւոյ գմբէթը 1827 թ. սաստիկ երկրաշարժից կործանուեց. միայն 1838 թ. հարազատ եղբայր՝ Մարգար, Վարդան և Յարութիւն՝ Երզնկեանցները նորոգել տուեցին իրանց ծախքով, հին ձևով և դրութեամբ. այս եկեղեցու հիւսիսային պատի տակն՝ դուրսն, է թաղած և՛ նորոգողների մեծ եղբայր Մարգարը 1842 թ.: Այս բերդի մէջ ապաստանուածների համար ջուր է հասցրած եղել Որնակ գիւղի սարերից, որտեղից «գունգերով» ջուրը բերուել է մինչև քարափի քրնթանը, իսկ լետոյ փոքրիկ «մտով» ցած է տարուել թամբուցը, որտեղից էլ, բարձրացնելով՝ լանջասեւով, մինչև վերին բերդը, ուր և՛ նայն իսկ եկեղեցու դռն առաջ բաւականին մեծ քարուկրեայ աւազան է շինուած, միայն այժմ լցուած: Այս աւազանից էլ ջուրը դարձեալ գունգերով տարուել է՝ ներքնադռնի ձախ բըջով՝ մինչև ստորին մասը. այժմս էլ այդ բոլոր խողովակները, ինչպէս թամբուցումն, այնպէս և՛ բերդերի երկու մասերումն՝ երևում են: Ջուրը այդ բարձր տեղն է տարուել այն ֆիզիքակոն օրէնքի հիման վրայ, որ բերդի նստուածքը ակնատեղից ցածր լինելով, և ջուրն էլ ձգտելով միակերպ բարձրութեան հասնել երկու խողովակների մէջ, միակ ելք է գտել դուրս գալու միայն ցածր խողովակից՝ բերդի մէջ: Այս բերդին տեղացիները՝ անուանում են «Տէս և անց», իսկ աղջատած բառով — «Տըսեանց». սրա մասին լիշում է և՛ պատմագիր Զաքարիա սարկաւազը՝ ասելով, թէ՛ շարժ եղաւ, որից և՛ կոր-

ճանուեց Հաղբատայ և Սանահնի մէջ գտնուած բերդը, որ կոչուում է «Տեսեանց»։ այդ անունը թերևս անառիկութեան պատճառով է տրուած. այս առաջ բերելով, մենք սրանով ուղղում ենք և՛ մեր. հօրեղբայր Ռոստոմբէգ Երզնկեանցի արած սխալ բացատրութիւնը իւր «Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ» աշխատասիրութեան մէջ, ուր «տեսեանց» բառը «Դրսի վանք» բառով է պարզաբանում։

Ժամանակագրական տեսակէտից նայելով՝ այս բերդը շատ հին է. սրա կառուցման սկզբնաւորութիւնը յայտնի չէ. միայն երևում է, որ Բագրատունեաց ժամանակ անուանի բերդերից մէկն է եղել, որին տիրապետել է Սահակ իշխանը, Աշոտ երկաթի աները (922 թ.), իսկ Աշոտ-Ողորմածի որդի Սմբատ Թագաւորի ժամանակն էլ տիրապետութեան իրաւունքը անցել է իւր եղբայր Գուրգէնին, որի համար պտտմաբան Չամչեանն ասում է. «Իսկ կրտսեր եղբայր նորա Գուրգէն հաւատարիմ երևեալ՝ ժառանգեաց հրամանաւ նորա զՏաշիր և զՏաւուշ-Սևորդովք Զորագետոյն և զԿայան և զԿայծոն և զԽոռակերտ և զԲաղկերտ և զայլ ևս բերդս անուանիս ըստ Վարդանայ» (982 թ.)։ (Այս բերդերը ավամբ էլ կան և բոլորն էլ Զորագետումն են, բացի Տաւուշից (Թովուզ)։ Մի ժամանակ Կայան բերդին տիրապետում էր և՛ Պահլաւունի ցեղը՝ Կայծոն և Բջնի բերդերով հանգերձ։ Ոմանք պատմաբաններից սխալմամբ այս բերդը Կայան չեն համարում. սորա հերքման համար բաւական են մեր վերև յիշած պատմական քաղուածքները և այն տկնարկները, թէ՛ Կայանը գտնուում է Հաղբատայ և Սանահնի մէջ»։ Միայն մի պատմական թիւրիմացութիւն կայ, որի վերայ հարկաւոր է ուշադրութիւն դարձնել։ Բերդի եկեղեցու վրայ եղած արձանագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ ամբողջ և թէ՛ եկեղեցին կառուցել է Զաքարէի և Իվանէի քուերորդի՝ Հաղբատայ առաջնորդ Տէր-Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը 1233 թ. Քրիստոսի կամ ըստ Հայկականի—ՈԶԲ, Բայց մէթէ կարելի է այս ստորգ համարել, քանի որ բերդի գոյութիւնը վաղուց է յայտնի. հաւանական է միայն եկեղեցու կառու-

ցումն, իսկ բերդի էլ վերանորոգումն, այլապէս՝ ուտման փաստերն իրար հակասում են: Այս բերդումն ամրացաւ՝ զաւառի բնակիչներով հանդերձ, ըստ Կիրակոս պատմագրի, Աթաբէգ Իվանէի որդի Աւագ իշխանը — թաթարների Չորմազան խանի յարձակման ժամանակ, երբ վերջինիս զօրավար Խոռդատան շատ զօրքով բերդը պաշարել էր: Աւագ իշխանը կամենալով պաշարող զօրավարի սիրտը շահել՝ իւր զուստը կնուլթեան տուեց, իբրեւ ռարեան գին, միայն սրանով էլ բանը յաջող չվերջացաւ, որովհետեւ պաշարումն աւելի սաստկացաւ, իսկ երբ բերդի ծածուկ բերած քուրն էլ գտան և կտրեցին, այն ժամանակ պաշարուածները շատ նեղն ընկան: Աւագ իշխանը մօտալուտ կորուստը նկատելով՝ պատգամաւոր ուղարկեց ընծաներով Չորմազանին, Գեղարքունի ծովի մօտ, գլխովին հայցելու և պաշարումն ու բնակչաց նեղութիւնը վերացնելու, որը և՛ կատարուեց, իսկ սրա հետ էլ զարձեալ տէր և կառավարիչ կարգուեց իւր տիրապետած երկրների, երբ անձամբ ներկայացաւ թաթարաց մեծ Նուխնին (թագաւորին)՝ զարձեալ մեծ ընծաներով:

Վերեւ յիշեցի, որ ամբողջ հարաւային կողմը, գէպի Որնտկայ տափը, թամբուցում, մէկ փոքրիկ մօուտն (ճանապարհ) է գտնուում, որը պատմական նշանակութիւն ունի. և ահա այսպէս: Հարց ծագեցաւ Զաքարիա սպասալարի կողմից, Յունաց ձեռով, Աստուածածնի և Խաչի տօնը կատարել այն օրը, ինչ ժամանակ կ'պատահի, և թէ շարժական վիճով էլ վրանում պատարագ մատուցանել: Այս առաջարկութիւնները Կիրիկիայի Հայոց Յովհաննէս և Դաւիթ կաթողիկոսները և Լեոն թագաւորը ընդունեցին: Զաքարիա սպասալարը արեւելեան եկեղեցիներում ընդունել տալու նպատակով Լօսի քաղաքում նշանաւոր եկեղեցականներից ժողով գումարեց, որը անօգուտ անցաւ սպասալարի համար, որովհետեւ ժողովականների մեծ մասը հակառակ էր, ուստի և ցրուեցան: Զ. սպասալարը կամեցաւ բռնի զօրութեամբ եկեղեցիներում տարածել, որը և՛ շատ տեղ ընդունեցին առ

ահի. մնացել էր միայն Հաղբատը, որի ձայնը մեծ ազդեցութիւն ունէր: Սպասալարը ուղարկեց Կիլիկիայի կաթողիկոսներին կողմից նշանակուած պատգամաւոր և ընծայաբեր Մինաս եպիսկոպոսին Հաղբատ: Սա իւր ուղեկիցներով Սանահին անցաւ և ճանապարհ ընկաւ գէպի Հաղբատ, ուր այդ ժամանակուայ առաջնորդն էր մեր սրբազօր Գրիգորիս եպիսկոպոս Տուտէորդին. սա իմանալով Մինաս եպիսկոպոսի գալը, ընդդիմադրութեան նպատակով մի քանի մարդ ուղարկեց առաջը, որոնք գտան Վտիս գլխին՝ իջած հանգստանալիս: Սրանք այստեղ Մինաս եպիսկոպոսին մահամերձ բրածեծ արին, իսկ ջորիներն էլ քարավէժ սատկեցրին: Տուտէորդին այս գործից լետոյ թողնում է Հաղբատը և թագում Ջաքարիա սպասալարի սպառնալիքներից Կարնոյ երկրում: Փոփոխած արարողութիւնները ընդունող եկեղեցիները տեսնելով Տուտէորդու անձնուէր վստահութիւնը, իրանք ևս մերժեցին նորաձեւութիւնները և սկսեցին դարձեալ մեր Հայկական նախնի ձևով վարուել, ինչպէս մինչև այժմ: Մինաս եպիսկոպոսի գլխին այդ օրինակելի դասը տալուց մինչև այսօր Որնակայ տափի հողերը կոչւում են Հակառակահողեր, իսկ մուտն էլ «Հակառակամուտ»:

Ամրոցի արևմտեան ձորն է կոչւում Կայենոյ ձոր. ուր ճգնել է իւր ժամանակուայ մեծ գիտնական Վարդան Բարձրբերդցին, որի մասին պատմութիւնն է այս ակնարկում, թէ՛ «Յետ որոյ դարձաւ Վարդան վարդապետ յարեւելս, նստաւ 'ի ձորն Կայենոյ 'ի մենարանն իւր, զոր սուրբ Անդրէ կոչէին, հանդէպ անառիկ բերդին Կայենոյ. և անդ դադարեալ ուսուցանէր զբազումս ողջամիտ և առողջ բանիւ, համանման գտեալ Վանականայ իւրումն վարդապետի» (Չամչեան): Այս ձորը երևում է, որ մեծ ընակութիւն է ունեցել, ինչպէս ներկայումս վկայում են թէ հին մեծամեծ տնաբազբեր և թէ աւեր եկեղեցիները, որոնց տեղագրական նկարագրութեանն եմ գառնում այժմ: Կայենոյ ձորը 'Իերեղայ գետով (Զորոգետով) երկու մասի է բաժանւում, աջ և ձախ, որոնց միացման համար հնումն եղել է մէկ

ահագին կամուրջ, որի մեծ տարածութիւն բռնող խելերը այժմ երևում են «Մարդասպանի» քարափի մօտ, ծիվանքայ և Դեբեգի ջրերը խառնուելու արանքում, իւր աջակողմեան խելի մօտ ունենալով մէկ քարեայ մեծ «Թւաւոր խաչ», որի վերայ կայ հայերէն պատուական արձանագրութիւն, որից մենք օգտուելու ենք մեր պատմական ակնարկութեանց մէջ:

Կայենոյ ձորի աջ մասը սկսւում է «Հաստամբանդ» կոչուած կապից մինչև ծիվանքայ ջուրը, տարածուելով Որնակայ միասպաղաղ քարափի տակի ամբողջ լանջի, ևս և Կայան բերդի (Տեսւանցի) արևմտեան լանջի վերայ, իւր մէջ ամփոփելով մեծ-մեծ տնարագեր, այժմ ծածկուած ցաքի և այլ ծառերով, որոնք ամբողջ հնութիւնը տեսնողի աչքից փակում են: Ներկայումս ջրի ափին մէկ օրավար տեղ վարելահող է բացած, իսկ դրանից էլ գէպի ցած, գետի ուղղութեամբ՝ մինչև ծիվանքայ ջուրը, օղկուզարեւր ալգիններ կան, որոնցից մէկը պատկանում է վանքին ռդիմացի բաղ. անունով, որը նուիրել է Սարգիս վարդապետ կրօնաւորը՝ իրբև իւր հայրենի ալգի՝ Հաղբատայ վանքին 1568 թ., ինչպէս մի ընկած խաչի արձանագրութիւնն ցոյց է տալիս: Ահրև լիշած վարելահողից և թէ վանքի ալգու մօտ գտնուած մի ուրիշ ալգուց օգտւում է Հաղբատեցի Կուչուրեանց տոհմը, որպէս վանքապատկան տեղ, որպիսին տնցել է, ինչպէս մի հին վկայութիւնց երևում է, Մամիկոնեան ցեղից, որոնք այստեղ ևս են բնակուելիս եղել, երբ Կայենոյ ձորը իւր եռման մէջ էր գտնւում: Միայն պէտք է ի նկատի ունենալ, որ այդ վերոյիշեալ ալգիները շինուել են Կայենոյ ձորի բնակութիւնը վերջանալուց յետոյ. մինչև այժմըս էլ այդ ալգիներում ծապան փորելիս, կամ հնձան, կամ ճանճանոց շինելիս, բաց են տնում հին տների պատեր, ահագին կիսատաշ և շատ տեղ էլ անտաշ քարերից շինած:

Կայենոյ ձորի ձախ ափը, որ այժմ գիւղացիք ընդհանրապէս «Աթոռիկ»-են անուանում, բռնում է Մեծ-Աթոռիկի հարաւային կապից մինչև «Մարդասպանի» քարափը, իւր մէջ ամփոփելով, ջրի ափին, 3 օրավարաչափ ձա-

լայ և ապա ահագին տարածութեամբ լտնջ, շատ քիչ ցաքուտով ծածկուած, ուր շարէշար ճանապարհորդի աչքին երևում է հին տնաբագերի դասաւորութիւնը, որը տարածւում է՝ արևմտեան կողմից՝ ինչպէս մինչև Մեծ, այնպէս և Փոքր-Աթոռիկի տափը։ Մեծ Աթոռիկը երեք կողմից միապաղաղ ահագին քարափի վերայ նստած վարելահող է, հիւսիսից սարասեռով միացած Մադանայ կողմից եկող Լեղուարի սարամատին։ սա է եղել Կայենոյ ձորի հին բնակիչների գլխաւոր վարուցանքի տեղը։ Փոքր Աթոռիկը ցից կանգնած, կալանման քարատափ է, ուր բարձրանում են միայն մէկ տեղից՝ շատ դժուարութեամբ. շրջապատը երեսուն սաժէն է, կենդրոնումն ունի գերեզման սալաձև, գլխին խաչքար, միայն, ափսոս, առանց արձանագրութեան։ Նալայից վերև, փոքրիկ ձորալանջում, եղել է աւելի խիտ բնակութիւն. այժմ Հաղբատեցիք այստեղ գոմեր են շինել, ուր և՛ ձմեռները իրանց ապրանքը պահում են. հէնց այս գոմերի առաջըն է գտնւում Սուրբ Անդրէի մենարանը, բոլորովին խախտուած, որի միայն հիմնապատերն են երևում. սորանում է գտնւում մէկ մեծ խաչարձան, իսկ տակն էլ սալաքար գերեզման, իւր մէջ ամփոփելով մեր մեծ գիտնական Վարդան վարդապետ Բարձրերգցու մարմինը. գերեզմանաքարի վրայ փորագրուած է թուականն Քրիստոսի—1273, այս մենարանից դէպի հարաւ-արևմուտք, հարիւր սաժէն տարածութեան վրայ, մէկ փոքրիկ բլրի գլխին, գտնւում է և՛ մի ալլ, սրբատաշ քարից շինած, մատուռ, որը նոյնպէս աւեր է, կողքին ունենալով շատ քանգուած տնաբագեր. մինչև այժմս էլ գիւղացիք այս բլրին «Նիկեդեցու դաշ» (բլուր) են անուանում։ Մեծ Աթոռիկի տակից, որտեղ և՛ գտնւում է պղնձի հանք, միայն անմշակ, բերուած է ձեղել մէկ մեծ արխ, որ հասել է մինչև Անդրէի մենարանի տակը, ուր և՛ 'ի հնուց եղել է ջրաղաց։ Բնակիչների համար, բացի մեծ ջրից, իբրև խմելաջուր՝ բերուած է եղել, ահագին հեռաւորութեամբ, Երկաթարայ պատուական աղբիւրը և հասցրած բնակութեան կենդրոնատեղին. մինչև

այժմս էլ, տեղ-տեղ, երբեմն գունգեր են հանոււմ գետնից:

Կայենոյ Չորի բնակութիւնը, տեղի գրութեան պատճառով, մի քանի մասերի է բաժանուել, որոնցից երկուսի մասին արդէն վերեւը խօսեցի. եղել է և՛ մի երրորդ մասը, որ բռնել է փիվանքայ ջրի աջ ափը, սկսած Կայան բերդի տակից մինչև Դերեղայ գետի ափը, մէկ ու կէս վերստ երկարութեամբ, իսկ կէս վերստ էլ լայնութեամբ՝ լանջատեղ, որտեղ այժմ բռնոււմ են «Հաղբատաձորի» պողաբեր այգիները: Այս երրորդ մասը միւս մասերի հետ միացնելու նպատակով շինուած է եղել՝ փիվանքայ ջրի վրայ՝ մի պատուական կամուրջ, որը և՛ այժմ կանգուն կայ, միայն կողքի սլատերը թափուած: Սոյն կամուրջից հարիւր քալը հեռաւորութեամբ կառուցուած կայ մի սիրուն մատուռ, շատ նուրբ տաշուած քարից, որը իւր մեծութեամբ փոքր է Կայան բերդի Աստուածածին եկեղեցուց. գլխի ծածկը քանդուած է, չունի արձանագրութիւն: Մեր լիշած «Թեաւոր խաչի» արձանագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ այստեղ այգի է տնկել և կամուրջի մօտ ջրաղաց շինել Հաղբատայ առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոսը 1086 թ.: Այս խաչի վրայ կայ երկու արձանագրութիւն, որոնցից առաջինն է. «Դի թուին ՇԼԻ. Ես Տէր-Սարգիս՝ առաջնորդ սուրբ ուխտիս Հաղբատայ՝ շինեցի զջրաղացս եւ արարի ազատաղաց. արկի եւ զայգիս, տնկեցի եւ զղրախոս զանազան մրգաբերօք՝ ի փառս սրբոյ Նշանին եւ ի վայելումն տանս Հաղբատայ: Արդ եթէ որ զսա ի Հաղբատայ հանէ կամ աւերումն պատճառ լինի ի մեծաց կամ ի փոքունց՝ կամ առաջնորդ, որ սմա շինութիւնն չ'ջանայ, այնպիսիքն որոշեալ լիցին յԱստուծոյ եւ ընդ որդւոյն կորստեան ելցին ի խաւարն արտաքին եւ յորդն անբուն»: Երկրորդ արձանագրութիւնն է — «Ես Տէր Սարգիս՝ առաջնորդս Հաղբատայ՝ կանգնեցի զնշանս Տէրունական, զէն հաւատացելոց եւ պաշտպան թագաւորաց մերոց Կիրիկէի, Սմբատայ եւ Դաւթի — զարմի սոցա: Իսկ թէ՛ այժմեան այգիները հին բնակութեանց տեղերն են շինած, այդ զարձեալ ցոյց է տալիս այն փաստը,

որ մինչև այժմ էլ այգիներում շատ հին տնաբազեր են դուրս գալիս: Այստեղի բնակչաց համար եղած գերեզմանատունն էլ մինչև այժմ յայտնի է, որ գտնւում է Երզրնկեանց ազգին պատկանած սեպհական այգիների գլխին. կան շատ տաշած սալաքարեր, բոլորն էլ առանց արձանագրութեան. այստեղ է և՛ Ս. Ստեփաննոսի հսկայական խաչքարը: Գերեզմանների մէջ միայն մէկն է աչքի ընկնում, այն է՝ ագռաւի տապանը, որի տակի սալաքարի վրայ մէկ փոքրիկ օրօրոցաձև քար կայ, մի արշին երկարութեամբ, իսկ կէս արշին լայնութեամբ: Սրա մասին աւանդաբար պատմում են, թէ՛ մի քանի մշակներ մի շոք օր մի տեղ հունձ էին անում. ճաշի ժամանակ տանից թանէ սպաս են բերում. դեռ մշակները հացի չնստած, մի օձ ընկնում է սպասի մէջ և խեղդւում. մի ագռաւ այս նկատում է և զանազան թռիչքներով աշխատում է մի կերպով մշակներին հասկացնել սպասի թունաւորուիլը օձով. բայց չի յաջողում, ուստի ինքը ընկնում է սպասի մէջ, որ օձին հանէ, բայց խեղդւում է: Մշակները այս նկատելով, խառնում են սպասը և տեսնում, որ օձը մէջը սատկել է. նոր են հասկանում ագռաւի առաջուայ զանազան թռիչքներով և կրուկը ոոցով արած նշանների միտքը, ուստի և՛ շնորհակալ են լինում Աստծուց, որ ագռաւով իրանք ազատուեցան մահից: Ի՛նչան իրանց երախտագիտութեան՝ ագռաւին թողում են և այս փոքրիկ տապանն էլ վերան դնում, ագռաւի տապանն անունը տալով: Այս գերեզմանատանից սկսած՝ դարձեալ տնաբազեր են երևում լանջի վրայ, որոնք անցնում են «արտ» կոչուած տեղով և ապա ընդարձակ Եւրէկի լանջով, ճիշտ Կայան բերդի արևելեան կողմում, որը և՛ շարունակւում է մինչև քարուկրեայ կամարակապ պատուական և ամուր ու հին կամուրջը (Ջրաղացի ձորում), որի վերայով է անցնում ճանապարհը Հաղբատից դէպի Կայան բերդը: Եւրէկի լանջի տնաբազերի թիւը անհաշիւ է. այժմ ծածկուած են թէ՛ կակալի և թէ՛ այլ ծառերով: Սրա գլխին, միասուզող քարափի տակին, կան երեք նշանաւոր այրեր, որոնք

«ահաւփախի» ժամանակ մեծ օգնութիւն են արել Հաղրատեցւոց, ևս և Կալենոյ-ձորացիներին: Ամենամեծն է Ջարեհ իշխանի (կամ ալժմեան բարբառով՝ Ջարնի) այլը, որ բաւականին խորն է, քարափի ստորոտումն, և առաջից կապած հաստ պատով. ունի մէջը «կաթեթան» աղբիւր, որը պաշարուածներին հուր է մատակարարել: Այս տեղ է գտնուել Հաղրատայ փարթամ մատենադարանի գրքերի մեծ մասը, որ կրակի կերակուր է դարձել՝ շնորհիւ մի ազէտ տերացուի, հաւատացնելով, թէ՛ բէրձէնի (յոյնի) գրքեր են: Երկրորդ այլն է «Պարնի» այլը, դարձեալ հաստ և բարձր պատով փակած, քարափի մէջ. սորանից երեք՝ սաժէն հեռաւորութեամբ՝ քառաժայռում՝ կայ մէկ պատած դուռն, ծակ այլ անունով, որտեղից սլ. Աղ. Երիցեանցը շատ քարացած մագաղաթեայ գրքեր հանել տուեց, որոնք նոյնպէս Հաղրատայ վանքի մատենադարանից են եղել: Երրորդն է՝ Եէրէկի այլը, որի մօտ է գտնուում «Տեսեանցի» նետը, մէկ փոքրիկ այրաձև տեղ, որի մէջ կայ մէկ խաչ և մի քանի էլ նետաձև սուր երկաթներ: Նետ ասելով, ես կարծում եմ, որ այստեղ կանգնած լինէին պաշտպաններ թէ Եէրէկի բնակիչներին պաշտպանելու և թէ թշնամիների Կայան բերդին մօտենալը արգելելու: Այսպիսի մի նետ, միայն մատուռաձև, կայ և՛ Սանահնի մօտ եղած «Նոր-Վանքի» ս. Կարապետ ուխտատեղւոյ մօտ: Այստեղ ևս նետն պաշտպանութեան նպատակով է շինուած: Հետաքրքրելին այն է, որ այստեղի նշանաւոր ուխտատեղիները, որոնք հնուց խիտ բնակութեան կենդրոնավայրեր են եղել, իրանց նետերն են ունեցել, այն ևս իրանցից հեռու, ճանապարհների վերայ:

Բաւականաչափ բնակութիւն է եղել և՛ Տեսեանցի (Կայան) բերդի լանջումն (հարաւային կողմում), որի նշաններն են՝ դարձեալ՝ եղած տնարագերը. այստեղ է ահագին միապաղաղ քարափի մէջ գտնուած Լաստուռ այլն, պատած, ուր բարձրանալիս են եղել սեպերի վերայ ամրացրած լաստերով, որոնցից մի քանիսը ալժմ կան: Իբրև պաշտպանու-

Թեան տեղեր են եղել և՛ այս լանջի երկու քարայրերը, — մէկը ճանապարհի վերայ, իսկ միւսը՝ տակը:

Այսպէս ուրեմն՝ Կայան բերդի շուրջը՝ լանջերու մէջ փոքրիկ տափարակներում հին ժամանակները անթիւ բնակութիւններ են եղել՝ մէկ կողմից բուն Կայանոյ ձորը, իւր երեք մասով, իսկ միւս կողմից Շէրէկն ու Տեսեանցի լանջն, իրանց համար միակ պաշտպանութեան տեղ ունենալով ինչպէս Կայան բերդը, այնպէս և՛ հաստապատ ու անառիկ քարայրերը:

Գրիգորիս քահանայ Նրզնիկեանց.

